
Борис Шалагінов

«Магічний ідеалізм» Новаліса

Доба на рубежі XVIII-XIX століть у Німеччині характеризувалася надзвичайно інтенсивним філософським життям. Інтелектуали, зокрема й митці, були переконані, що лише філософія відкриває шляхи до розуміння законів реальності. Відтак у художніх творах того часу, зокрема у творах німецьких романтиків, ставляться та розв'язуються проблеми, які можна назвати суто філософськими. У німецькому літературознавстві, яке тоді тільки-но формувало свій термінологічно-понятійний апарат, навіть слабо диференціювали філософську, естетичну і літературознавчу термінологію.

Такий симбіоз філософії й художньої творчості, невластивий іншим літературним епохам, пояснюється особливим місцем самої німецької класичної філософії у розвитку світоглядних систем. Трансцендентально-критична філософія була центром епістемологічної розколини між філософією античності й середніх віків, із одного боку, і філософією, що завершує Новий час і відкриває Постмодерн, — із іншого. Як до Канта і романтиків, так і після них питання про одержання нового знання порушувалося в плані *епістемології*, тобто абстраговано від суб'єкта, що пізнає, від його саморефлексії. Епістемологія взагалі передбачає аналітичні, операціональні, структурно-функціональні методи й прийоми одержання знання, механізми його об'єктивації й реалізації в науково-теоретичній і практичній діяльності, які не беруть до уваги суб'єкта пізнання. Кант і ранні романтики, навпаки, розробили *гносеологічну* схему процесу пізнання. Ця схема мала враховувати суб'єкта, що наділений свідомістю, почуттями і волею. Відтоді знання почали досліджувати на основі суб'єктно-об'єктної схеми. Внаслідок цього пізнання світу виступає у Канта і романтиків як самопізнання індивіда, а отже як духовне самобудівництво.

Мислення Новаліса, одного з визначних представників німецького романтизму, розвивалося у руслі трансцендентально-критичної філософії, засновником якої був Іммануїл Кант. Ця філософія взагалі стала світоглядною основою для таких різних представників доби, як поети і філософи ієнського гуртка романтиків, ваймарські класики Гете і Шіллер, нарешті, письменники, які стояли поза угрупованнями (як-от Гельдерлін, Клейст та інші). В літературі про Новаліса цілком справедливо акцентується вплив на його погляди філософії Фіхте. Менше говорять про іншу постать, яка зіграла ключову роль у формуванні всієї романтичної парадигми, а саме про Іммануїла Канта. Тож аналіз філософсько-естетичних поглядів Новаліса доцільно було би розпочати з розгляду їхнього взаємозв'язку з кантівською філософією.

Головна філософська проблема, над якою билися мислителі Нового часу, стосувалася умов одержання нового знання, його якісного

прирошення. У німців саме поняття «знання» було специфічним. Так, англійські емпірики та французькі сенсуалісти наполягали на тому, що знання — це певний образ, котрий розум (*mind, raison*) дає нам як відбиток, сказати б «фотографію», реальності; відтак свідомість уважалася цілковито залежною від реальності, а вчинок — від присуду розуму. Людина, згідно з такими поглядами, вільна лише в емпіричній сфері, тому вона лише *обмежено* вільна. На відміну від них, Кант оперує поняттям безконечного розуму (*Vernunft*), який він відділяє від свідомості, що вкорінена у кінченому (*Verstand*). Розум, на його думку, не просто фіксує емпіричну реальність, обмежену фізичними рамками; він здатен сягати *безконечності*. Після Канта нове знання почали пов'язувати з безмежністю духовного світу індивіда, якому до снаги вільно спрямовувати активність власної свідомості. У цих координатах вчинок мислиться як доторк до безконечності, що переступає межі емпіричного, а тому є дієвою маніфестацією свободи. Тут варто відзначити, що Кантів постулат про безконечність мислення і реальності мав неабиякий вплив на Новаліса.

З іншого боку, вчення Канта поклало край пануванню барокової філософії. В добу бароко світ сприймався як самодостатнє ціле — непередбачуване і непізнаване, безконечне і багатовимірне, явлене в чудесах та випадковостях, у несподіваній благодаті та фатальних колізіях. За Кантом же наша свідомість вносить певний порядок у чуттєве споглядання, отож людина залишається сам-на-сам не «зі світом як таким», як повторював П.Гассенді, а з ментальним *образом* світу. Бароко мучилося над питанням, яким чином можна подумки наблизитися до зовнішнього — чужого і хаотичного — світу; Кант обґрунтовував гармонію світу й індивіда, переконуючи в тому, що свідомість сама конструює світ і немовби привласнює його, перетворюючи на «свій» феномен. Думку Канта про те, що світ існує лише як світ *індивідуальної* свідомості, успадкував Фіхте, а слідом за ним — і Новаліс.

У французів і англійців розрив із бароко був різким і безповоротним; у німців все відбувалося інакше. Про вплив бароко свідчив сам намір послідовників Канта розширити межі свідомості до безкраю та відірвати її від емпіричної реальності, підкоривши реальність мисленню. Шеллінг, виводячи духовність із природи, наділяв бароковими атрибутами вічної спонтанності й загадковості природу, а також міф — як проміжну ланку між природою і свідомістю. Взагалі ж у посткантівський час виникла схильність до перенесення властивостей таємничого й непередбачуваного, чудесного і безмірного із реальності на саму свідомість. Гете, приміром, принципово відмовлявся розрізняти спонтанність в природі і спонтанність у людській натурі. І у Шеллінга, і у Гете ця спонтанність «знімалася» на більш високому рівні — у тотальній закономірності чогось на зразок спінозіанського універсального божества. Все це спонукало пізніше Гегеля мріяти про ті часи, коли людина не буде підкорятися закону як чомусь зовнішньому, а сама виражатиме закон як універсальну необхідність.

На нашу думку, можна виділити два важливі орієнтири рефлексій ранніх романтиків, і Новаліса зокрема. Передовсім це питання про

свободу волі, про вільний вчинок. Сене людської свободи тоді вбачали у *творчості*, тобто у створенні нових форм реальності на основі одержання нового знання. Так було розроблене нове розуміння *гуманізму*, яке полягало у внесенні в нерозумну природу розумного начала, у творенні нових форм, зокрема естетичних і етичних, відповідно до, сказати б, нереалізованих намірів самої природи. Кантів постулат про нескінченність мислення, а отже й творчості, Новаліс і романтики переносили на культуру. Людський рід не має кінця, вважали вони, тому вічна й культура. Одному індивіду не вдасться реалізувати те, до чого він покликаний природою; це спроможна зробити лише сукупність індивідів — людський рід. Саме з такої світоглядної позиції випливають міркування Новаліса про «тисячолітнє царство» розуму і краси.

Другим важливим орієнтиром була ідея безсмертя душі. Новаліс та інші романтики піддали цю ідею всебічному дослідженню — у царині філософської рефлексії та в художній творчості, в релігійних і етико-філософських екскурсах. І тут всі вони поверталися обличчям до *природи*, вбачаючи у ній універсальний принцип життя. Природа була для них джерелом духовності, законодавцем усіх творчих задумів, однією з форм існування духу, символом повноти і змістовності його буття, вічним пристановищем людської «ентелехії». Цей другий орієнтир був настільки важливим для всієї епохи, що Гете, приміром, принципово відкидав філософію суб'єктивного ідеалізму Фіхте, згідно з якою абсолютне «я» не існує поза суб'єктом, вважаючи, що в ній не знаходиться місця для цього останнього пристановища душі. Та й Новаліс, Ф.Шлегель і Шеллінг, зберігаючи пієтет до вчителя, поступово, але неухильно відходили від його постулатів. Філософія «магічного ідеалізму» Новаліса, на нашу думку, якраз і була спробою докорінного переосмислення фіхтеанства.

Принагідно відзначимо, що Новаліса вабила не філософія чи поетична творчість як така. Ним радше керувало пристрасне бажання створити власну особистість — за новими, романтичними принципами. Філософські, поетичні й наукові заняття були лише способами досягнення цієї основної мети. Нашадок Просвітництва, Новаліс разом із тим розумів освіченість дещо інакше. Ще будучи студентом Лейпцизького університету, Новаліс писав Фрідріху Шлегелю: «Мій дух і його формування — ось найсвятіша моя мета»; «Мужність — ось мета моїх прагнень»; «Я мушу мати більше твердості, ґрунтовності, більше зібраності й цілеспрямованості, і всього цього я зможу досягти, вивчаючи юриспруденцію, математику і філософію»; «Я хочу, щоби моя фантазія позбулася дитячих і юнацьких рис і була змушена підкоритися твердим правилам системи». Етикою самотворення пройняті й листи поета до його брата Еразма. «Залишайся твердим у вірі в універсальність власного «я», — писав він у одному з них. І в іншому місці: «В нас самих і ні деінде мусить бути підґрунтя для всього».

Наведені вище висловлювання Новаліса належать до років, що передували його знайомству з Йоганном Готлібом Фіхте. Вони свідчать про те, що їхнє зближення було неминучим. Фіхте проповідував, що

акт осягнення реальності, набуття знань про світ є обов'язковою умовою існування самого індивіда. Абсолютне «я» висуває перешкоду у вигляді «не-я» і тим самим окреслює межі людського «я», відтак формує його. Фіхте спирається тут на думку Канта про те, що культурою є притаманна тільки людині здатність ставити перед собою віддалені, а не лише емпіричні цілі. Культура не зникне, поки рід людський здатен не обмежуватися емпірікою у своєму цілепокладанні; індивідуальне «я» існує доти, доки долає перешкоди. Це і був знаменитий «етичний імператив» Фіхте, котрий ідеально відповідав особистості Новаліса. Улітку 1795 року в Ієні Новаліс знайомиться з тридцятидворічним професором місцевого університету, а згодом наполегливо вивчає його ідеї. Конспект праць Фіхте, що залишився від Новаліса, нараховує 500 сторінок.

Й.В.Гете вважав «етичний імператив» найсильнішою стороною філософії Фіхте. Можна додати, що не тільки Гете і Новаліс, а й інші представники ваймарського класицизму та ієнського романтизму знайшли в цьому постулаті Фіхте вираження своїх найпотаємніших прагнень. Гете по-своєму, але цілком у дусі Фіхте, казав, що, скільки жив, «весь час ніби вергав камінь, який знову і знову скочувався, тож щоразу треба було підіймати його знову». Відтак цілком закономірним було Новалісове відкриття таких творів Гете, як «Літа науки Вільгельма Майстера» і «Фауст»: у «Вільгельмові Майстері» юного письменника захопив пафос самотворення особистості, а в «Фаусті» — надзвичайна спраглисть пізнання, що вирізняє головного героя. Невдовзі, пишучи роман «Генріх фон Офтердінген», він спробує поєднати духовні домінанти цих творів із фіхтеанськими етичними імпульсами в одній поетичній фантазмагорії.

Важливим для формування «магічного ідеалізму» Новаліса був також вплив філософії Ф.В.Й. фон Шеллінга. Новаліс познайомився з Шеллінгом у Лейпцигу через два роки після знайомства з Фіхте, себто наприкінці 1797-го. Його новому другові було тоді двадцять два роки. Під впливом Шеллінга поет суттєво скоригував свої погляди на вчення Фіхте. Оскільки світ, за Фіхте, твориться людським «я» й існує як феномен свідомості, він сприймається як щось замкнуте, цілісне й гармонійне. У цьому світі між особистим мікрокосмом і надособистісним макрокосмом є нерозривний сутнісний зв'язок, відтак пізнати одне означає осягнути й інше. Прийшовши до висновку про закономірне взаємовіддзеркалення мікрокосму і макрокосму на спільній сутнісній основі, Новаліс утвердився в думці, що зв'язок між макрокосмом і мікрокосмом існує не тільки в межах замкнутого «я». Таке ж відношення між макрокосмом і мікрокосмом він відкрив і в об'єктивній реальності, що за неї йому править *природа*. Пізнати суб'єктивне означає, згідно з цією точкою зору, пізнати об'єктивне, і навпаки.

Проте Новаліс не цілковито відійшов від поглядів Фіхте, зберігши найцінніше — фіхтеанську етику. Тим-то він не просто констатує сутнісний зв'язок мікро- і макрокосму, але й вірить у спроможність «я» підкорити собі макрокосм із метою удосконалення власного мікрокосму, а також використати свій мікрокосм із метою впливу на мак-

рокосм. Спроможність мікрокосму впливати на макрокосм Новаліс називає *магією*. «В момент магічного акту тіло служить душі або ж духовному світові», — пише він. Цей принцип є для Новаліса наріжним, тож не дивно, що й філософію свою він назвав «*магічним ідеалізмом*»¹. На думку Новаліса, мікрокосм силою власної волі творить або підкорює собі об'єктивний макрокосм, а потім вони сягають певної надособистісної єдності — за межами смерті, у вічності. Одномоментне досягнення цієї сутнісної єдності Новаліс називає *інтуїцією*. Побачений крізь призму інтуїтивного прозріння, світ набуває для «магічного ідеаліста» інакших обрисів. Це стосується не тільки звичних речей і явищ. Новаліс по-новому бачить навіть науки. Так народжуються проекти духовної фізики, хімічної музики, поетичної фізіології, фізичної історії... Тут, власне, і розкривається найвищий смисл самовиховання, який, за Новалісом, полягає у «зміцненні зв'язків власного «я» з невидимим світом».

Хід думки Новаліса відображає специфіку філософування у XVIII ст. Справа в тому, що «магія», як її уявляв собі Новаліс, мислима лише у світі, котрий розуміють як *системний*, тобто організований розумно — аж до найменших дрібниць. Тут варто ще раз відмітити тісний зв'язок «магічного ідеалізму» з ідеями Канта. Надзвичайно важливим для розуміння Новалісової рефлексії є передовсім Кантове уявлення про «телеологію» (доцільність), яке, за словами філософа, базується на «припущенні існування тонкого антропоморфізму» у світобудові. Кантів телеологізм бере виток у філософії Спінози. Останній убачав у світові одну з іпостасей Творця, а відтак був переконаний у його раціональній організації. Від Спінози німецька філософія доби Просвітництва взяла поняття світобудови як *організму* і поняття *розгортання* (у сучасній філософії його заступило поняття розвитку). Це, в свою чергу, пов'язано з вельми специфічним розумінням причинно-наслідкових зв'язків. Зокрема, вважалося, що все, що існує в потенції, неодмінно актуалізується; все, що є необхідним відповідно до загальної системи, з'являється; все, що мусить виникнути, виникає. Все розумне має стати дійсним, показово стверджував Гегель. Підґрунтям подібного погляду на речі є переконання в тому, що світобудова пройнята універсальною необхідністю.

Не можна не згадати у цьому зв'язку і про Фіхте, який доклав Кантове припущення про наявність вищої цілі й іманентного порядку в природі до людської свідомості й тим самим перетворив його на доконаний факт — адже наша психіка якраз і надає хаотичним образам реальності форму і темпоральність, робить їх організованими й доцільними. Новаліс же знову достосував принцип системності й доцільності універсуму до природи. Втім, точніше було б сказати, що Новаліс пов'язав переконання у доцільності буття природи та доцільності існування свідомості за допомогою поняття магії. Відтак, на нашу думку, «магічний ідеалізм» Новаліса став певним аналогом «філософії totoжності», що її, йдучи власним шляхом, розробив Шеллінг.

Не можна, нарешті, обминути увагою вплив на погляди Новаліса праць Ф.Гемстергейса². Синтезувавши його філософію з Кантовою

культурологією, Новаліс розробив власну *утопічну* концепцію. Коротко наведемо ті тези голландського філософа, які стали суттєвими для Новаліса.

✓ Універсум — це єдність, яка досягається спеціальним «моральним органом».

✓ Звичайної мови недостатньо для вираження цієї єдності; найвищий смисл та найвища єдність не можуть бути експліковані раціонально і водночас вичерпно. В цьому постулаті бере свій початок естетика романтичного фрагменту, що його сам Новаліс розглядав як «уривки нескінченного внутрішнього монологу».

✓ «Моральний орган» виражає себе через поезію, яка внаслідок цього набуває виняткового значення. Вдосконалити цей «орган» допомагає любов.

✓ Філософування — це не описання явищ і сутностей, а акт прориву до вищої сфери. Тут очевидний перегук із Кантом, який писав: «Філософію не можна вивчити... можна тільки навчитися філософувати». Ця максима Гемстергейса значною мірою вплинула на ставлення Новаліса до власної письменницької праці: «Я розглядаю своє письменництво як шлях самоосвіти, — писав він, — я вчуся вмінню формувати й обробляти думки; це все, чого я прагну».

✓ Єдність емпіричного й ідеального, окремого й цілого, партикулярного й громадянського тощо є ознакою «золотого віку». Його Гемстергейс бачить не в минулому, як давні греки, а в недосяжному майбутньому.

Останній постулат пов'язаний із виміром утопічності, який надзвичайно вабив і Новаліса. Справа в тому, що у Канта суб'єктом філософування є так званий «трансцендентальний суб'єкт», або, як парадоксально формулював це філософ, «кожна розумна істота на Землі й навіть за межами Землі». Фактично йдеться про певний знеособлений розум, такий собі «регулятивний принцип». Та коли згадати, що Новаліс був не просто філософом і письменником, а ще й нащадком знаменитого прусського дворянського роду, стає зрозумілішим, чому за філософським суб'єктом він бачив іще й, сказати б, «трансцендентального громадянина». На користь цього свідчать фрагменти «Віра і любов, або Король і королева», що були надруковані 1797 р. в журналі «Jahrbücher der Preussischen Monarchie unter der Regierung Friedrich Wilhelm III». В них серед іншого йдеться й про те, що «ідеї сім'ї, суспільства, держави вкорінені у тотальній органічності буття»³. Новаліс, отже, мріє про ідеальну державу. Омріяний ним слідом за Гемстергейсом «золотий вік»⁴ — це «тисячолітнє царство», яке настане тоді, коли поезія з'єднає індивіда, державу й універсум: «Людство не було би людством, якби не мало з'явитися тисячолітнє царство». Звідси й уявлення про високий обов'язок поета: «Ми виконуємо місію — ми покликані до створення землі». Ідеальна держава, на думку Новаліса, — це держава поетична; ідеальна людина — філософ і громадянин, який говорить мовою поезії⁵.

Підсумовуючи, можна сказати, що сутність «магічного ідеалізму» Новаліса полягає у поєднанні самотворення особистості й творення

світу в акті творчості, який є для людини моментом абсолютного самоосягнення. Розкриттю природи цього акту Новаліс присвятив свої фрагменти й вірші, воно ж стало головним завданням його незавершеного роману «Генріх фон Офтердінген».

Примітки

¹ Див.: Novalis. *Schriften*, Bd. 2, Stuttgart, 1960, S. 605. Терміни «магія» і «магічний ідеалізм» уперше з'являються у «Фрагментах», датованих 1798 р.

² Ще Й.Г.Гердер і Ф.Якобі активно пропагували твори Франса Гемстергейса (1721–1790), які в другій половині XVIII ст. були надруковані німецькою мовою. Уперше Новаліс познайомився з ними 1791 р., а згодом, 1797 р., наполегливо студіював їх за французьким виданням 1792 р. Про це див.: Габитова Р.М. *Философия немецкого романтизма: Фр.Шлегель, Новалис*. — М., 1978. — С. 163. Про вплив ідей Гемстергейса на Новаліса та ранніх романтиків див.: Poritzky J.E. *Franz Hemsterhuis. Seine Philosophie und ihr Einfluß auf die deutschen Romantiker*, in: *Philosophische Reihe*, Berlin; Leipzig, 1926.

³ Михайлов А.В. *Комментарии. // Эстетика немецких романтиков*. — М., 1987. — С. 570.

⁴ Ідею «золотого віку» Гемстергейс розробляє у творі «Алексис, або Про золотий вік».

⁵ Утопічність, властиву мисленню Новаліса, не можна плутати з просвітницьким утопізмом (Руссо та ін.). Тим більше нічого спільного вона не має з пізнішим утопічним соціалізмом (Фур'є, Сен-Симон). Докладніше про «німецьку утопію» і зокрема про утопічність у Новаліса див.: Шалагінов Б.Б. «Фауст» Й.В.Гете: Містерія. Міф. Утопія. — К., 2002. — С. 205-234.

м. Київ

